

“И САНИ ЄЇА СТОЇАТЬ ВЪ ПЛЕСЬКОВЪ И ДО СЕГО ДНІИ”: ПЕРШИЙ ПРИКЛАД “МУЗЕЄФІКАЦІЇ” ЧИ ЛІТЕРАТУРНА МІСТИФІКАЦІЯ?

Як свідки історичного минулого матеріальні пам'ятки княжої доби завжди привертали погляди нащадків. Прискіплива увага й піетет до них пояснюються замилюванням у добі, що лягла в основу історичної традиції, залишила після себе твори найвищого мистецького рівня й демонструвала злет державницької ідеї. Особливо шанобливо, закономірно, ставилися до спадщини сакрального мистецтва. Найвідоміша практика вшанування та збереження ікон княжого родоводу, що ставали національними реліквіями, які намагалися за будь-яку ціну отримати для піднесення престижу та освячення владних підвалин держави. За такі реліквії воювали, аби їх здобути вдавалися до підступу, врешті – за них проливали кров. Серед найвідоміших – “Вишгородська” ікона Богородиці, що її Андрій Боголюбський викрав із пограбованого у 1155 р. Києва, вивезена до Владіміро-Суздальської землі й перейменована на “Владімірську”. Белзьку ікону Богородиці у 1377 р. вивіз до Львова Владислав Опольчик, пізніше вона потрапила до Польщі, де й стала “Ченстоховською”. Холмську ікону Богородиці намагалися використати проти нащадків киево-руської спадщини, заручившись її святістю та чудотворною силою: польський король Ян Казимир брав холмську святиню у похід проти повсталі України та приписав її допомозі “перемогу” над козаками під Берестечком.

Відомі також приклади шанобливого ставлення до окремих сакральних архітектурних пам'яток княжої доби. Так, у 1707 р. львівський єпископ Йосип Шумлянський заповів Крилоському монастирю святого Іллі, що перебував на території давнього Галича, 600 золотих, “*aby takową antiqitas w dalszą nie szła ruinę*”¹. У заповіті єпископ піклувався про стан церквиротонди пророка Іллі, збудованої з тесаних білокам'яних блоків. Подібно раніше й Петро Могила турбувався про відновлення київських святинь. Зокрема 1000 золотих митрополит заповів на відновлення Десятинної церкви у Києві “*Na dokończenie Cerkwi nazwanej Dziesięcinney, którą restaurować*

¹ Духовное завещание Иосифа Шумлянского епископа Львовского, Галицкого и Администратора Киевской митрополии,

Львов 12 ноября 1707 // Науковий збірник издаваемый Литературным Обществом Галицко-Русской Матицы. – Львов, 1868. – Год 4, вып. 1–2. – С. 93.

почаłem, aby do końca restawrowana była, z szkatuły mojej gotowych złotych tysięcy naznaczam i zapisuję"².

До унікальних свідчень збереження та вшанування не сакральної, а утилітарної пам'ятки належить літописне повідомлення про сани княгині Ольги, що буцімто зберігалися у Пскові. Під 6455 (947) р. у "Повісті временних літ" в оповіді про так звану адміністративно-господарську реформу княгині Ольги є фрагмент про встановлення погостів по Мсті та Лузі, під якими розуміють річки Новгородської землі. Цей уривок закінчує виносена в заголовок цієї публікації цитата, буквально прочитання якої переконує читача, упродовж тривалого часу у Пскові (літописному Плескові) мали зберігатися сани княгині Ольги, у яких вона мандрувала на північ своєї держави: *"иде олга к новугороду. и оустави по мьстьт. погосты и дань. и по лузьт погосты и дань и оброкы. и ловища суть по всеи земли. и знамениа и мьста и погосты. и сани ея стоуать въ плеськовъ и до сего днѣ"*³.

Згадана літописна фраза неодноразово привертала увагу медієвістів. Незважаючи на те, що від середини X ст., тобто від часу Ольжиної подорожі на Північ, до початку XII ст., коли написано протограф сучасних списків "Повісті...", минуло близько 150 років, й те, що демонстративна реалістичність згаданого "факту" різко контрастує з міфологізованим образом самої княгині Ольги, дослідники здебільшого довірливо ставилися до можливості зберігання саней як реліквії, тим паче, що цей транспортний засіб літописець "прописав" у місті, яке традиційно вважають батьківщиною княгині. Не вдаючись до дискусії щодо псковського походження Ольги – сприйняття літописного вислову *"в Плескова"* далеко не однозначне⁴, – розглянемо дотеперішні трактування неординарного повідомлення про сани, верифікація яких і є метою цієї публікації.

На доказ правдивості літописного переказу про зберігання саней княгині Ольги у Пскові Петро Бутков наводив приклад, що на Колимажному дворі в Москві переховували *"сани Царские, выходные, рьзные, золочене, сдѣланые въ 1682 году для царя Федора Алексеевича"*, – хоча й сумнівався щодо Ольжиних, чи це могли бути *"такія сани, на которыхъ ѣздят зимою"*⁵. Зусиллями

² Духовное завещание Петра Могилы. 1646. Декабря 22 // Памятники, изданные временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском военном Подольском и Волыньском генерал-губернаторе: в 4 т. – Киев, 1846. – Т. 2. – № XII. – С. 161–162.

³ Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Москва, 1962. – Т. 2. – Стб. 48–49.

⁴ Рычка В. М. Была ли святая равноапостольная княгиня Ольга уроженкой Пскова?: (историографический этюд) // Псков в российской и европейской истории: международная научная конференция: в 2 т. –

Москва, 2003. – Т. 1. – С. 118–123. Режим доступу: <http://druzhkovka-news.ru/byla-li-knyaginya-olga-urozhenkoj-pskova/>. Вельми показова дискусія, що виникла навколо доповіді Володимира Рички: "Идеи, прозвучавшие в докладе, действовали на краеведов и патриотов Пскова как красная тряпка на быка. Звучало, в частности, что: летописец неверно истолковал название города "Плесков", из которого привели жену князю Игорю, назвав "Псковом" город, который с тем же успехом мог быть древней столицей Болгарии "Плиской". Цит. за: [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://gubernia.pskovregion.org/number_136/14.php.

популяризатора псковської старовини Александра Князева в місцевій краєзнавчій традиції утвердилося глибоке переконання, що сани Ольги зберігалися на погості Либути (Вибути), начебто в дерев'яній церкві пророка Іллі, попередниці сучасного мурованого храму XV ст.⁶ Алексей Карпов розглядав Ольжині сани в ширшому контексті, нагадуючи про залишені княгинєю “знаменія”, які він вважає “зримым подтверждением ее личного присутствия в той или иной области ее державы”⁷. Збереження саней у Пскові пояснювали, звичайно, зміною погодних умов упродовж тривалої поїздки. За А. Карповим, появу саней “объяснить не трудно: надо полагать, что Ольга прибыла в Псков зимой или в начале весны, по санному пути, а возвращалась обратно уже после того, как снег сошел и дороги просохли, – это обычное дело для древней Руси. Но важнее другое: ее сани были сохранены в Пскове как реликвия, предмет особого почитания, вероятно, даже как своеобразный оберег; предназначенный для защиты города и напоминания всем – и друзьям, и недругам – о том, что он находится под покровительством великой правительницы. Впрочем, дальнейшая судьба Ольгиных саней неизвестна. Скорее всего, они утрачены – возможно, во время одного из псковских пожаров. Во всяком случае, псковские летописи, составление которых относят ко времени не ранее XIII века, ни словом не упоминают о них”⁸.

Допускалося також, що слово “сани” в тексті літопису могло замінити первісне “сени”. Підставу для цього твердження давала нотатка про княжіння Ігоря, Ольжину деревлянську помсту та встановлення погостів зі Збірника Румянцевського музею XV чи початку XVI ст. № 358 (арк. 218), що її навів Олександр Востоков, де замість “сани” читається “сени Ольгины стоа” в Пскові”⁹. Як вважав Ілля Щукін, згадані “сени” – це “отдельная столбовая летняя постройка, хорошо известная как по летописным миниатюрам, так и по данным археологических раскопок”, й у XII ст. такі “сени” цілком могли зберегтися в середньовічному Пскові у складі садиби княгині¹⁰. На це А. Карпов зауважив, що слово “сани” є у всіх ранніх літописних списках, а в Новгородському першому літописі мовиться про “санки”¹¹, що начебто заперечує можливість помилки.

Кардинально протилежну позицію зайняв відомий текстолог Олексій Шахматов. Він вважав літописний уривок про подорож Ольги до Новгородської землі пізнішою вставкою новгородських редакторів, які, плутаючи Деревлянську землю з новгородською Деревською п'ятиною, прив'язували

⁵ Бутков П. Оборона летописи русской, Несторовой, от навета скептиков. – Санкт-Петербург, 1840. – С. 240–241.

⁶ Князев А. Указатель достопамятностей города Пскова. – Москва, 1858. – С. 39.

⁷ Карпов А. Княгиня Ольга. – Москва, 2009. – С. 123.

⁸ Там же. – С. 123–124.

⁹ Востоков А. Описание русских и словенских рукописей Румянцевского музеу-

ма. – Санктпетербург, 1842. – С. 510.

¹⁰ Щукин И. Б. История Пскова. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://mdc.dax.ru/na-rodine-knyagini-olgi-ot-pskova-do-ustya/2/index.html>.

¹¹ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – Москва, 1950. – С. 113; Новгородская первая летопись. Берлинский список / Предисловие А. В. Майорова. – Санкт-Петербург, 2010. – С. 115.

літописні події до близької їм топографії¹². У його реконструкції “Давнього київського зводу” згадка про сани у Плескові відсутня. Наївні намагання новгородських літописців притягувати до Новгородської землі невластиві події відзначав ще Вісілій Татищев: “Новгородские же писцы, не зная сих обстоятельств Древлян, толковали в области Новгородской бытъ, еже тамо Деревская пятаина именуема, и город вместо Коростень Торжек, которое сочинителя гербов градских обмануло, что Торжку положил три голубя и три воробья, нимало не прилично”¹³. Подорож Ольги ставили під сумнів архимандрит Леонід¹⁴, Михайло Грушевський¹⁵ та Дмитрій Лихачов¹⁶. Врешті, сумніваючись у достовірності фрази “и сани еъ стоят Пльсковъ и до сего дьнѣ”, закреслив її і пізніший редактор Іпатівського списку¹⁷. Отже, сумніви в достовірності літописної згадки про подорож Ольги до Новгорода і заснування погостів по Мсті та Лузі залишаються. Поважних аргументів для абсолютної довіри до неї немає. А відтак питання щодо Ольжиних саней у Пскові та можливість їх своєрідної “музеефікації”^{*} необхідно розглянути критично й у ширшому контексті.

По-перше, не витримує критики практичний аргумент А. Карпова, що літописні Ольжині сани могли залишитися у Пскові через зміну пори року під час тривалої мандрівки. Зважаючи на те, що дороги через заболочені та лісисті місцевості – важкопрохідні, їждження колісним (безресорним) транспортом було майже неможливим і дуже обтяжливим. Ще наприкінці ХІХ ст. селяни Вологодської, Костромської та Олонецької губерній і взимку, і влітку їздили на санях-дровнях та волокушах¹⁹. Так, на дорозі від м. Повенца Олонецької губернії до Сумського посаду прочан, що мандрували до Соловецького монастиря, за відсутності возів перевозили лише на санях²⁰. До того ж, як свідчать літописи, сани влітку були значно комфортнішим видом транспорту, ніж колісний, тому ними перевозили поранених та хворих.

¹² Шахматов А. Разыскания о русских летописях. – Москва, 2001. – С. 84–86; Його ж. До питання про північні перекази за княгиню Ольгу // Записки Українського Наукового товариства в Києві. – Київ, 1908. – Кн. 2. – С. 84–88.

¹³ Татищев В. История российская. – Москва, 1773. – С. 388, прим. 123.

¹⁴ Архимандрит Леонид (Кавелин). Откуда родом была св. великая княгиня русская Ольга? // Русская старина. – Санкт-Петербург, 1888. – Т. 59. – С. 218.

¹⁵ Грушевський М. Історія України-Руси. – Київ, 1991. – Т. 1: До початку ХІ віка. – С. 457.

¹⁶ Повесть временных лет / Под ред. В. П. Адриановой-Перетц. – Москва; Ленинград, 1950. – Ч. 2: Приложения / Статьи и комментарии Д. С. Лихачева. – С. 305–306.

¹⁷ Ипатьевская летопись. – Стб. 49, прим. а а.

^{*} Під музеєфікацією у сучасному значенні поняття розуміють сукупність науково обґрунтованих заходів щодо приведення пам’яток історично-культурної спадщини до стану, придатного для екскурсійного відвідування та іншого культурно-освітнього використання. Саме таку роль відводять і Ольжиним саням, приймаючи літописне повідомлення про їх перебування у Пскові-Плескові за dokonаний факт.

¹⁹ Анучин Д. Н. Сани, ладья и кони как принадлежности похоронного обряда. Археолого-этнографический этюд. – Москва, 1890. – С. 43.

²⁰ Труворов А. Н. О кончине царевича Симеона Алексеевича и о санях, употреблявшихся при погребении царствовавших

Рис. 1. Тіло князя Володимира кладуть у сани.
 “Сказание о святых Борисе и Глебе”, список XIV ст., арк. 57.

Під 1194 р. літопис повідомляє про перевезення влітку на санях князя Святослава Всеволодовича, у якого була хвора нога: “и возвратиса Сѣославъ ис Карачева съ Юрьева днѣи. и ѣхаша лѣтъ на санехъ. бѣ бо нѣчто извергълося емоу на нозѣ”²¹. Отож, нагальної необхідності змінювати полозний транспорт на колісний у княгині Ольги не було. Відтак поява літописної згадки повинна мати інші й, очевидно, не сезонні, а практичні, причини. Нагадаємо й про роль саней як транспортного засобу для поховального ритуалу. У цьому ракурсі тема Ольжиних саней не розглядалася. Ще на початку XIX ст. можливість поховання із застосуванням саней ставилася під сумнів. Так, Гавриїл Успенський вважав згадані в писемних джерелах поховальні сани чимось на зразок нош, якими переносили покійника, чи невеликим колісним візком, на якому його везли²². Відкликаючись до його тверджень, Олександр Котляревський доводив, що під цим словом навряд чи можна розуміти сани в теперішньому значенні. На його думку, йшлося, радше, про вид “особой повозки, покойной и небольшой, на ней ездили и летом, ее же с мертвецом иногда поставляли в церкви”²³.

на Руси особ // Русская старина. – 1889. – Т. 62, № 5. – С. 457.

²¹ Ипатьевская летопись. – Стб. 679.

²² Успенский Г. Опыт повествования о

древностях русских. – Харьков, 1818. – Ч. 1. – С. 140–141.

²³ Котляревский А. О погребальных обычаях языческих славян. – Москва, 1868. – С. 222.

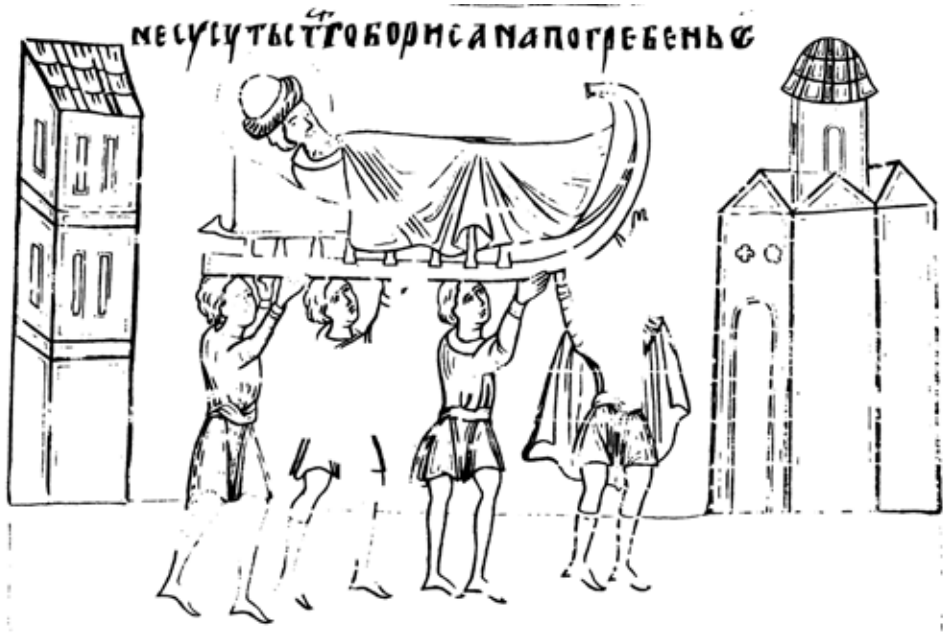

Рис. 2. Тіло князя Бориса несуть у санях на поховання.
 “Сказание о святых Борисе и Глебе”, список XIV ст., арк. 79 (за І. Срезневським)

Перші спроби ширшого аналізу давньоруського поховального обряду зі санями на основі описів церемонії похорону російських царів та членів їх родини зробив Аскалон Труворов²⁴. Він наголосив, що звичай відносити померлих царів із палаців до місця їх поховання в санях походить із давньоруських часів, на що є кілька літописних вказівок. Ховаючи Володимира Святославовича (†1015), тіло поклали “на сани и везоша и поставиша и въ стѣни бѣи цркви”²⁵. Звичай поховання з використанням саней образно згадує й Володимир Мономах (†1125), пишучи “Повчання дітям” “стѣда на санех”²⁶, тобто – готуючись до смерті. Під час похорону волинського князя Володимира Васильковича (†1288) його тіло “возложиша и на сани. и... привезъшимъ же и во Володимѣрь. оу епѣпью ко стѣнѣ Бѣи и тако поставиша и на санѣхъ во цркви”²⁷. А. Труворов вперше привернув увагу й до зображення поховальних саней у рукописному житті святих Бориса і Гліба (рис. 1–3), що його видав Ізмаїл Срезневській²⁸.

Сани довгий час зберігали свою історичну роль у поховальній обрядовості українців. Так, Микола Біляшівський опублікував малюнок з етногра-

²⁴ Труворов А. О санях, употреблявшихся при погребении русских великих князей, царей и царич // Русская старина. – 1887. – Т. 56, № 12. – С. 836–841.

²⁵ Ипатьевская летопись. – Стб. 115.

²⁶ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. –

Ленинград, 1926–1928. – Т. 1. – Стб. 242.

²⁷ Там же. – Стб. 918.

²⁸ Срезневский И. И. Сказание о святых Борисе и Глебе: Сильвестровский список XIV века. – Санктпетербург, 1860. – Л. 57, 79, 128.

Рис 3. Тіло князя Гліба везуть в санях у кам'яному саркофазі.

“Сказание о святых Борисе и Глебе”, список XIV ст., арк. 128 (за І. Срезневскім)

фічного альбому Домініка де ля Фліза, виконаний з натури в Радомишльському повіті Київської губернії у 50-х роках XIX ст. На ньому зображено поховальну процесію, у якій домовину з тілом покійного влітку час перевозять на санях, запряжених волами (рис. 4). Крім того, М. Біляшівський переповів зміст документа кінця XVII ст., який фіксує ритуал поховання із санями на території колишньої Деревлянщини. Житомирський хорунжий Міхал Ставецький оскаржив у суді дружину свого покійного брата, овруцького чашника, за неналежне, на його думку, ставлення до чоловіка. Всупереч благородному становищу покійного, у травні 1690 р. вдова відвезла його тіло до Овруча для поховання волами, на простих санях²⁹. Наведена документальна згадка доводить, що використання саней у поховальному обряді не відповідало високому соціальному статусу та престижності, як це було в Московії, що відзначив Міхал Васильєв³⁰. Навпаки, вони були традиційним елементом поховального обряду, використання якого осуджували, як непрестижне. Не зважаючи на це, обряд затримався надовго й використовувався й у XX ст. У серпні 1901 р. обряд поховання на санях зафіксований у с. Косарах Чигиринського повіту Київської губернії. Автор нотатки був свідком поховання селянина, домовину якого везли на санях, запряжених

²⁹ *Беляшевский М.* Сани в похоронном обряде // Киевская старина. – Киев, 1893. – Т. 12, № 6. – С. 147–152.

³⁰ *Васильев М. И.* Сани в русском погре-

бальном обряде: История изучения и проблема интерпретации // Этнографическое обозрение. – Москва, 2008. – № 4. – С. 151–164.

Рис 4. Обряд поховання селянина на санях. 50-ті роки XIX ст.
Радомишльський пов. Київської губ.
З альбому де ля Фліза (за М. Біляшівським)

двома парами волів. За свідченням селян із Косарів, у їхньому селі та в сусідніх так ховали шанованих, старших людей й тих, хто довго хворів³¹. За дослідженнями Романа Гузія, особливо довго сани використовували в Карпатському регіоні: "...ще в 20–30-х рр. XX ст. в багатьох місцевостях Карпат побутувала практика виключного використання (у будь-яку пору року, в т. ч. й улітку) для цієї мети саней. Подекуди в горах залишки цієї традиції зберігались ще в 70–80-х, а в окремих селах Великоберезнянського, Рахівського, Косівського р-нів і на початку 90-х рр. XX ст."³²

Про поховання жінок у санях давньоруські літописи не повідомляють. Проте проаналізовані в публікаціях А. Труворова та М. Васильєва церемонії царського поховання, у яких використовували давні, зокрема літописні прецеденти³³, передбачали, що не лише московських царів, а й цариць звично везли до місця останнього спочинку саме на санях. Так, зокрема, на санях ховали в 1560 р. першу дружину Івана IV Анастасію Захар'їну-Кошкіну; в 1625 р. – Марію Володимирівну, першу дружину царя Михаїла

³¹ *Гр. А. Б.* Заметка об обряде погребения на санях // *Известия Императорской Археологической Комиссии.* – Санкт-Петербург, 1902. – Вып. 4. – С. 139–140.

³² *Гузій Р.* Традиційні способи перепровадження померлого на кладовище в похоронній звичаєвості

українців Карпат // *Народознавчі зошити.* – Львів, 2001. – № 3. – С. 528–531; *Його ж.* Похоронні звичаї та обряди українців Карпат (XIX–XX ст.). Автореферат дисертації кандидата історичних наук. – Львів, 2002.

³³ *Васильєв М. И.* Сани... – С. 157.

Федоровича; у 1645 р. – Євдокію Лук'янівну Стрешневу, другу дружину царя Михаїла Федоровича; у 1681 – Агафію Симеонівну Грушецьку, дружину царя Федора Олексійовича.

До того ж, царський поховальний обряд також передбачав, що у складі похоронної процесії на снях везли й овдовілих цариць. Навіть більше – цариць вносили до церкви на снях, як це було у згаданій в А. Труворова церемонії поховання царя Федора Олексійовича (†1682): *“А с Красного крыльца государственной гроб и благоверную государыню царицу и великую княгиню Марфу Матвеевну несли в собор Архангела Михаила в снях столыники и стряпчие”*. Так само на снях і виносили вдову із храму, як це відзначено в описі поховання царя Олексія Михайловича (†1686): *“Государыню царицу и великую княгиню Наталию Кириловну несли из церкви в верх в снях, рундуком, на среднюю лестницу”*³⁴. У наступній публікації А. Труворов навів приклад поховання Бориса Годунова (†1605), під час якого царівна Ксенія Борисівна, супроводжуючи покійного царя в останню путь, їхала, не дивлячись на літню пору, в закритих снях³⁵. На підтвердження практики перенесення вдови померлого царя в снях Д. Анучін зачитував і фрагмент з опису церемонії поховання великого московського князя Василя Івановича (†1534): *“Тогда же взяша тѣло великого князя... старцы Троицкие и Осифовские и понесоша его на головахъ... Великую же княгиню Елену несоша ея из еѣ хоромъ в саняхъ на себѣ дѣти боярские, а съ нею шли бояре”*. До доказової бази Д. Анучін залучив також мініатюру “Царственной книги”, на якій зображено згадану процесію з княгинею в снях (рис. 5)³⁶. Вперше цей обряд зафіксовано саме при похованні великого князя Василя у 1533 р., коли велику княгиню Єлену Глинську несли на снях, хоч тіло князя несли на ношах-одрі³⁷.

Отож, успадкована з киево-руського періоду поховальна церемонія московських володарів передбачала не лише використання саней для перевезення тіла до місця останнього спочинку, а й те, що на них несли також овдовілу царицю. Констатація цього факту має безпосередній зв'язок зі зголошеною темою, оскільки аналізований літописний уривок про похід княгині Ольги до Новгороду та її сани у Плескові вміщено безпосередньо після оповіді про загибель князя Ігоря, помсту Ольги деревлянам та ритуали, що їх княгиня-вдова здійснила на могилі чоловіка. Тому проаналізуємо згадку про сани у Плескові в контексті розповідей про поховання князя Ігоря.

Могилу Ігоря згадано двічі, вперше відразу після повідомлення про загибель князя: *“и оубиша игора. и дружину его . бѣ бо ихъ мѣло. и погребенъ быѣ игорь. и. естѣ могила его оу искоростинѣ города. в деревтѣхъ и до сего днѣ”*³⁸.

³⁴ Труворов А. О снях... – С. 839–840.

³⁵ *Его же* О кончине царевича... – С. 454.

³⁶ Анучин Д. Н. Сани... – С. 20–22. Про використання саней в поховальному обряді див. також: Панова Т. Д. Царство смерти. Погребальный обряд средневековой Руси XI–XVI веков. – Москва, 2004. –

С. 9, 35–36.

³⁷ Васильев М. И. Сани... – С. 159. Про типологію та конструктивні особливості саней давньоруського періоду див.: *Его же*. Русские сани: историко-этнографическое исследование. – Великий Новгород, 2007. – С. 18–72.

³⁸ Ипатьевская летопись. – Стб. 43.

Рис 5. Велику княгиню Єлену несуть у санях на церемонії поховання великого московського князя Василя Івановича.

Мініатюра "Царственої книги" (за Д. Анучіним)

Цей уривок закінчується аналогічно до цитованої фрази про сани у Плескові: "и сани еѧ стоятъ въ плеськовѣ и до сего днѧ". Так літописець неначе демонстративно поєднує обидва факти, розділені в тексті описом остаточного військового упокорення деревлян кийівською володаркою.

Вдруге могила згадана в оповіді про вшанування Ольгою поховання чоловіка. За участю княгині здійснені всі необхідні за таких обставин традиційні церемонії, про що вона попередньо повідомила деревлян: "се оуже иду к вамъ . да пристроите меды многы оу города . идеже оубисте мужа моего . да поплачюся надъ гробомъ еѣ . и створю трызну мужю моему"³⁹. Ритуал закінчило споєння та винищення деревлянської еліти: "олга же поємши мало дружинъ . и легько идуци . приде къ гробу его . и плакася по мужи своемъ . и повель люде^м съсуги могилу велику . и тако съспоша повель трызну творити . по се^м съдоша Деревлянъ пити ... и потомъ повель ѿтроко^м съчи та . и исъськоша ихъ . ꙗѣ"⁴⁰ (рис. 6).

³⁹ Ипатьевская летопись. – Стб. 45.

⁴⁰ Там же. – Стб. 46.

Рис. 6. Насыпання могили над місцем загибелі князя Ігоря. Ольга плаче над гробом. Радзивилівський літопис, арк. 29

Так, усі необхідні дії поховального ритуалу київського князя виконано через певний час після його загибелі з наказу Ольги. Вона також розпорядилася насипати поховальний курган – “могилу велику”⁴¹. Судячи з пізніших паралелей із практики московського царського двору, поховальна церемонія передбачала також, що вдову приносили на могилу в ритуальних саних. На нашу думку, саме згадку про Ольжині сани, що використовували в ритуалі, здійсненому на місці загибелі чоловіка, пізніший новгородський автор штучно приєднав до літописної розповіді про похід Ольги в Новгородську землю, який О. Шахматов та інші дослідники вважали вигадкою новітніх компіляторів.

Усталеної версії написання слова, яке позначає місце зберігання Ольжиних саней, немає. Різні списки “Повісті временних літ” подають його по-різному⁴²:

⁴¹ Про значні розміри поховального кургану Ігоря згадує В. Татищев: “Могила Игорева. При городѣ Коростенѣ есть холмъ весьма великой на ровномъ мѣстѣ близъ рѣчки, и до днесъ такъ называется, который и я въ 1710. году, идучи изъ Кіева съ командою, осматривалъ, каковыхъ, хотя повсюду много находится, особливо

на Донцѣ скифскіе, но величиною подобнаго не видалъ, кромѣ что у села Царевини близъ Волги приустіи рѣки Сока”. Див.: Татищев В. Н. История Российская. – Москва, 1773. – С. 389, прим. 125.

⁴² Повість временних літ. Міжрядкове співставлення і парадокс // Гарвардська бібліотека давнього українського письменства.

- Лаврентіївський (1377): “въ плєсъковъ”.
- Радзивилівський (1490-ті роки): “въ пьськовъ”.
- Академічний (кінець XV ст.): “въ пєськовъ”.
- Іпатіївський (близько 1425): “въ плєсъковъ”.
- Хлебніковський (XVI ст.): “въ плєсковъ”.
- Комісійний, Новгородського першого літопису (початок 1450-х років): “во пьсковъ”.
- Академічний, Новгородського першого літопису (1440-ві роки): “во пьсковъ”.
- Толстовський, Новгородського першого літопису (1720-ті роки): “во псковъ”.
- Берлінський, Новгородського першого літопису (1738)⁴³: “во псковъ”.

Порівняння варіантів доводить, що у протографі літописного тексту не мовилося про населений пункт. Ритуальні сани Ольга залишила в піску (укр. пісок – пѣськъ, пѣсокъ, песокъ) курганного насипу. Підтвердження імовірності такого прочитання – в Академічному списку “Повісті временних літ”: “и сани еѡ стоѡеть въ пєськовъ и до сего днѡи”. Варіант написання “в пєськовъ”, як і “въ пьськовъ” та “во пьсковъ”, трансформовано з “пєсковѡ / пѣськовѡ”. Закінчення, подане в південноруській (давньоукраїнській) формі, зі зміною -у/оу на -ови/єви: “пєскоу-пєськовѡ; пѣську-пѣськовѡ”, подібно до “волоу-волови; коню-конєви; королю-королеви; мужю-мужєви”. До того ж, у літописі чітко вказано спосіб спорудження могили Ігоря насипанням, що притаманний саме піщаним ґрунтам. Ольга повеліла своїм людям могилу “сѣсуги” (вар.: “ссоуги”, “ссыпати”, “сыпати”, “сѣсыпати”)⁴⁴. Для порівняння, межові могили (кургани) у грамотах XV ст. згадуються, звичайно, як копані⁴⁵. Піщані ґрунти як характерну особливість Овруччини згадує, перед описом місцевих пам’яток, зокрема й Ігоревої могили, Тадеуш Стецкі: “*Najwspanialsze, jak to już powiedzieliśmy, pomniki i zabytki Słowiańszczyzny znajdują się w powiecie owruckim. Pomimo piasków, niepszebytych błot i dróg najniegodziwszych, powiat ten zasługuje na szczegółowe zwiedzenie, tyle w nim jeszcze pamiątek pozostało. ... na gruntach wsi Niemirówki wysoka mogiła nosi nazwę mogiły Igora; tam mały być złożone zwłoki nieszczęśliwego хєcia*”⁴⁶.

Залишати сани на могилі покійного після церемонії поховання було звичною, загальноприйнятою практикою. За Дмитрієм Зелениним, у східних слов’ян “сани часто оставляли (навсегда, или на какое-то время) на могиле или на краю деревни – подальше от дома”⁴⁷. Інколи їх навіть спалювали. Коли ж вони тимчасово залишалися на кладовищі (найчастіше до 40 днів), то їх перевертали догори полоззям і повертали назад голоблі. Якщо ж сани

Корпус текстів. – Гарвард, 2003. – Т. 10, ч. 1 / Склали і відредагували Доналд Островські. – С. 382.

⁴³ Новгородская первая летопись. Берлинский список. – С. 115.

⁴⁴ Різничитання у літописних списках див.: Повість временних літ. Міжрядкове співставлення... – С. 357.

⁴⁵ Копати // Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. – Київ, 1977. – Т. 1 (А–М). – С. 495–496; Могила // Там само. – С. 604.

⁴⁶ Stecky T. Wolyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym. – Lwów, 1864. – Т. 1. – S. 275.

⁴⁷ Зеленин Д. К. Восточнославянская этнография. – Москва, 1991. – С. 350.

Рис. 7. Сани із поховального човна з Усеберга.
Осло. Музей човнів вікінгів

і не залишали, то їх обмивали після церемонії, але голоблі повертали, як це робили і на кладовищі⁴⁸.

Археологічні свідчення використання саней у середньовічній похоронній обрядовості не вельми репрезентативні, адже незначні залишки деревини в поховальних нелегко вирізнити та фіксувати. Усе ж, Ніколай Воронін повідомив про залишки обгорілих саней, виявлені в одному з костромських курганів, які можуть вказувати на те, що покійника спалювали на снях, як спалювали і в човні⁴⁹. До цього свідчення варто додати інформацію про знахідки саней у скандинавських похованнях. Поховальний човен з Усеберга, що його дослідив Габріель Густафсон у 1904 р., виставлено тепер в експозиції музею в Осло-Бігдью. У гробниці всередині човна виявлено два скелети жінок віком 30 та 50 років і супровідні речі, призначені для жінок, а також невеликого чотириколісного воза й четверо саней, вкритих вишуканим різьбленням, розфарбованим різними кольорами⁵⁰ (рис. 7). Четверо саней у парному похованні передбачають, що принаймні двоє з них використовували в супроводі поховальної процесії й залишили після траурної церемонії. Чоловіче поховання у човні виявлено в Орбю на північ від Упсали. Човен був покритий настилом із дощок та полозами від саней, і засипаний землею⁵¹. Судячи з викладу, таких полозів було більше, ніж пара, отже, й тут сани могли використовувати в супроводі покійного до місця останнього спочинку. Обидва приклади доводять, що й класичне скандинавське поховання у човні не виключало можливості використання саней при церемонії поховання як для транспортування померлого, так і для супроводу поховальної процесії.

Отже, як етнографічні, так і археологічні матеріали підтверджують думку, що літописна згадка про Ольжині сани стосується саней, що використовувалися у поховальному ритуалі, влаштованому на місці загибелі чоловіка київської княгині. Оскільки обряд виконувався вже на наявному місці по-

⁴⁸ Васильев М. И. Сани... – С. 153.

⁴⁹ Воронин Н. Н. Средства и пути сообщения // История культуры древней Руси. Домонгольский период. – Москва; Ленинград, 1951. – Т. 1: Материальная культура

ра. – С. 306.

⁵⁰ Фиркс И. фон. Суда викингов. – Ленинград, 1982. – С. 31–34.

⁵¹ Абрман Х. Викинги. – Санкт-Петербург, 2006. – С. 58–59.

ховання і тіло Ігоря не перепоховано, може йтися лише про сани вдови. Ці процесійні сани Ольги, очевидно, і залишено в курганному насипі, про що й повідомив літописець у короткій нотатці, що нібито її сани стоять у піску (тобто залишилися у древлянській землі) “і до сього дня”. Цією фразою могла б закінчуватися звістка про помсту древлянам перед поверненням княгині до Києва: “и легъко идущи . приде къ гробу его . и плакаса по мужи своемъ . и повелъ люде^м съсуги могилу велику . и тако съспоша повелъ трызну творити . по се^м стьдоша деревланъ пити . и повелъ олга отроко^м своимъ служити передъ ними . и ркоша деревлане къ олзъ . кдъ суть друзъ наши ихъж^е послахомъ по та . она же ре^с идутъ по мнъ съ дружиною мужа мое^с . и тако оупишася деревлане . повелъ отроко^м свои^м пити на на . а сама ѿиде прочь . и потомъ повелъ отроко^м стъчи та . и исьтъкоша ихъ . *†* . и сани еѧ стоѧтъ въ пльськови и до сего днѧ . а ольга възврати^с къ киеву . и пристрои воѧ на прокъ ихъ⁵² .

Проте, імовірніше, що згадка про залишені сани могла демонструвати закінчення усієї древлянської епопеї після взяття Іскоростеня та упокорення древлян. У такому разі вона могла завершити неповну фразу про становища і ловища перед текстом про повернення до Києва та оповіддю про похід до Новгороду: “и тако взѧ городъ и пожъже и . старъишини же города . и жъже . и прочѧ люди . овътхъ изби . а другиѧ работъ преда муже^м своимъ . а прокъ остави ихъ платити дань . и възложи на на дань тажъку . и двѧ часті идеѧ киеву . а третъѧта вышегороду къ олзъ . бѧ бо вышегородъ олжинъ гор^о . и иде олга по деревьскои земли . съ снѧмъ своимъ и дружиною своею . оуставляющи оуставы . и оуроки . и суть становища еѧ . и ловища еѧ . и сани еѧ стоѧтъ въ пльськови и до сего днѧ / и приде в городъ свои киевъ . съ снѧмъ своимъ стѧслово^м / в лъ^м . *†* . у^т . нѧ . [6455 (947)] иде олга к новугороду . и оустави по мьстѧ . погосты и дань . и по лузъ погосты и дань и оброки . и ловища суть по всеи земли . и знамениѧ и мьста и погосты . (*) и по днѧпру перевъсища . и по деснѧ . и естъ село еѧ олжичи и до сего днѧ . израдивши възвратисѧ къ снѧ своему в киевъ . и пребываше с ни^м въ любви !” . Вважаючи “въ пльськови” урбанонімом, редактор літописного тексту поправив його на “въ плеськовѧ” і “виправив” фрагмент про сани відповідно до новгородсько-псковських географічних реалій. Зауважимо, що без цього доповнення (див. позначку *) текст про похід Ольги виглядає органічнішим, оскільки не розривається послідовний перелік організаційних звершень княгині.

Все ж, зміну “въ пльськови” на “въ плеськовѧ” не варто вважати звичайним літературним виправленням. Причина виникнення у пізнішого редактора переконання про можливість зберігання Ольжиних саней як реліквії та предмета особливого шанування криється, насамперед, в агіологічному трактуванні образу великої київської княгині в літописних текстах “Повісті временних літ”, житіях XIII – середини XIV ст., “Каноні на пам’ять преподобної княгині Ольги, баби Володимира” Кирила Туровського (XII ст.), проложних житіях княгині Ольги та “Степенной книге царського родословія” (початок 60-х років XVI ст.). Пишучи про святу Ольгу з історичної дистанції, книжники передовсім створювали ідеальний образ, звично для прак-

⁵² Ипатьевская летопись. – Стб. 48–49.

тики епохи співставляючи її дії з діями біблійних персонажів й коригуючи реальні події відповідно до вимог літературного жанру й залежно від поставлених завдань та особистих уподобань.

Так неодноразово відзначалося, що святу княгиню порівнювали з Євою та Богородицею, проводили прямі паралелі між нею та царицею Савською, а її подвиг співставляли з подвигом Юдифі та Есфірі⁵³. Відзначають також непрямі паралелі: сюжет перебування княгині Ольги в імператора Костянтина нагадує перебування Сари в царя Авімелеха; в місії київської княгині як праматері руського народу дослідники знаходять паралелі з місією Сари для народу Ізраїля; як і біблійна Раав, Ольга протиставляється своєму язичницькому чи/або гріховному середовищу⁵⁴.

У “Кроніку псковскому”, відомому за списком 1689 р., вміщено панегірик княгині Ользі, який “включает сопоставление ее с библейской “Иезавеллю” (sic!)”⁵⁵. Дослідників тексту дивує порівняння Ольги з цілком негативним біблійним персонажем. Дружина ізраїльського царя Ахава й донька сидонського царя Етбаала (Ефваала), що зійшов на престіл через вбивство брата, Єзавель увійшла до біблійної історії як високомірна, жорстока і кровожерна жінка. Вона відзначилася відданістю культу Ваала та Астарти, намаганням повернути народ Ізраїлю до ідолопоклонства та переслідуванням пророків Господніх. Можна було б думати, що відкликання до образу біблійної Єзавелі мало продемонструвати жорстокість та цинізм Ольги щодо деревлян. Проте автор “Кроніка псковского” аж ніяк не мав на меті співставляти діяння Ольги та Єзавелі. Ім’я Єзавель (яке означає “цнотлива, сувора, чиста”) вжито епітетом для характеристики позитивних рис⁵⁶. Приклад демонструє, наскільки важливим і не завжди прозорим є історико-еклезіологічний аспект аналізу текстів, зокрема й семантика імені.

Християнське ім’я княгині Ольги – Єлена, видається, також має пряме відношення до виникнення літописної вставки про її сани. Але спершу розглянемо книжні порівняння княгині Ольги з матір’ю Костянтина Великого. Яків Мніх (XI ст.) наголошував на взоруванні діянь Ольги з життя імператриці Єлени в “Пам’яті та похвалі князю руському Володиміру” (за списком, датованим 70-ми роками XV ст.): “То все слышавъ князь Володимерь о бабъ своєї Ользъ, нареченъи въ святомъ крещенъи Елена, тоя и житъе

⁵³ Бедина Н. Н. К вопросу о мариологических мотивах в образе Св. Княгини Ольги // Древняя Русь: Вопросы медиевистики. – Москва, 2007. – № 3. – С. 13–15; Ее же. Образ святой княгини Ольги в древнерусской книжной традиции (XII–XVI в.) // Древняя Русь: Вопросы медиевистики. – Москва, 2007. – № 4. – С. 8–12; Малкова Н. А. Святая княгиня Ольга как агиологический тип // Религиоведение. – Москва, 2011. – № 1. – С. 25–31.

⁵⁴ Чекова И. Библиейские коды в лето-

писном повествовании о княгине Ольге // Древняя Русь: Вопросы медиевистики. – Москва, 2011. – № 3. – С. 125.

⁵⁵ Турилов А. А., Чернецов А. В. “Кроник псковский” в контексте русской “легендарной” историографии XVII в. // Древняя Русь: Вопросы медиевистики. – Москва, 2011. – № 3. – С. 113.

⁵⁶ Глубоковский Н. Н. Библиейский словарь. – Сергиев Посад, 2007. – С. 108; Вихлянцева В. П. Библиейский словарь к русской канонической Библии Синадального перевода 1816–76 гг. – Москва, 1994. – С. 115.

подража святыхъ цѣсарица Елены, блаженныя княгини Ольги⁵⁷. З ділами цариці Єлени співставляється подвиг святої у Проложних житіях XIII–XIV ст.: “по всемоу по^добещуюсе стѣи ѿленѣ. тако же бо она шв^дши въ ер^сльм обр^тте ч^стны кр^сть з^снь. також^де и сии нова єлєни створи. тако име приє в. стѣмь кр^счени^и”⁵⁸. Паралелі між Ольгою та матір’ю Костянтина Великого прочитуються й у “Степенной книге царського родословия” (початок 60-х років XVI ст.): “Тако сія блаженная Ольга, новая Елена, обходящи грады и веси по всей Русстей земли встѣмъ людемъ благочестіе проповѣдая и учаше ихъ вѣре Христове, яко истинная ученица Христова, единоревнительница апостоломъ, дани и оброки легки уставляючи, и кумиры сокрушаю ще и на кумирнскихъ мѣстехъ кресты Христовы поставляючи. И отъ тѣхъ крестовъ многа знаменія и чудеса содѣвахуся и до сего дни”⁵⁹. Ця тема присутня вже у знаменитому “Слові” митрополита Іларіона у зверненні до святого Володимира Великого: “ты же с бабою твоею ольгою. принесѣшиа кр^ститъ ѿ новаго іер^слма константина града. по всей земли своеи поставивши оутвердиста вѣр^ж”⁶⁰. Віднайдення у Єрусалимі Хреста Господнього зусиллями цариці Єлени порівнюється з принесенням до Руської землі хреста, отриманого Ольгою від патріарха в Константинополі (про це останнє вперше згадав саме митрополит Іларіон). Хрест цей “ннѣ стоить в. киевъ въ стѣи софии. въ олтари на десной странѣ”⁶¹. Патріотичні псковські книжники подавали цю звістку (звичайно, оминаючи її київську прив’язаність) як встановлення хреста на місці майбутнього Пскова: “И ту помолившася святая Господу Богу и постави крест на месте том, крест же той стоит и до сего дни на том месте в память ея”⁶²; “и на месте том крест постави; крест же той стоит и до сего дни в память святыхъ”⁶³; “сени Ольгины стоятъ во Псковѣ и крестное постановление”⁶⁴, очевидно, як доказ давності місцевої традиції. Остання цитата зі збірника Румянцевського музею (XV – початку XVI ст.), у якій встановлення хреста* ув’язується з Ольжиними санями/сінями, дуже симптоматична.

Виразні намагання співставити київську княгиню Ольгу з імператрицею Єленою – “тоя и житѣе подража святыхъ цѣсарица Елены” – спонукали і пізнішого редактора “Повісті временних літ”, найімовірніше новгородського чи

⁵⁷ Цит. за: Зимин А. А. Память и похвала Иакова Мниха и Житие князя Владимира по древнейшему списку // Краткие сообщения Института славяноведения АН СССР. – 1963. – № 37. – С. 67.

⁵⁸ Цит. за: Серебрянский Н. М. Древнерусские княжеские жития (обзор редакций и тексты). – Москва, 1915. – С. 6.

⁵⁹ Книга Степенная Царского родословия. – Ч. 1 // ПСРЛ. – Санкт-Петербург, 1908. – Т. 21, 1 пол. – С. 22.

⁶⁰ Молдован А. М. “Слово о законе и благодати” Илариона. – Киев, 1984. – С. 97.

⁶¹ Цит. за: Серебрянский Н. М. Древнерусские княжеские жития... – С. 6.

⁶² Цит. за: Карпов А. Княгиня Ольга. – С. 359 (Приложение 5: Псковская редакция Жития княгини Ольги).

⁶³ Цит. за: Карпов А. Княгиня Ольга. – С. 363 (Приложение 6: Сокращенная редакция Псковского Жития княгини Ольги).

⁶⁴ Цит. за: Бутков П. Оборона летописи... – С. 240–241.

* Само воно водночас є також очевидною паралеллю до знаного встановлення хреста апостола Андрія на Київських горах та його мандрівкою до Рима через Новгород, наївно аргументованою описом новгородських банних ритуалів.

псковського походження, звернути увагу на свідчення про оригінальну константинопольську реліквію, що зберігалася у вівтарі собору святої Софії. З “Книги Паломник” новгородського архієпископа Антонія (в миру – Добрина Ядрейковичь) довідуємося, що у скарбниці храму серед інших реліквій була і “*тельга сребряна Константина і Елены*”. Ця реліквія⁶⁶, пов’язана з іменем імператриці Єлени, фігурує у відомому за двома основними публікаціями “Книги Паломник”⁶⁷ списку “С” (Савваїтова) та списку “Я” (Яцимирського). У списку “О” (Императорского общества любителей древней письменности) згадана “*тельга*” фігурує вже як “*колесница сребряная*”, тобто, безперечно, колісний засіб пересування. Крім колісниць Костянтина та Єлени, у скарбниці константинопольської Софії могло бути декілька подібних реліквій, адже у списку “Б” (Императорської публічної бібліотеки) згадано “*телеги сребряны*”, а у списку “К” (Копенгагенської королівської бібліотеки) – “*колесницы сребряны*”. Не виключено, що термін “*колесница*” в пізніших списках вжито задля тлумачення та своєрідного “окультурення” первинної “*тельги*”.

Зближення Ольжиної тематики зі срібною колісницею простежується уже в описі скарбниці, адже колісниця згадується у тексті “Книги Паломник” відразу після фрагмента, де описано “*блюдо велико злато, служебное, Ольги Руской*”. Звістка про колісницю розриває текст з описом церковного службового посуду. Ця обставина змусила Ізмаїла Срезневского засумніватися в її призначенні та спонукала вмістити поняття “*тельга сребряна*” у словниковій статті “ТЕЛЪГА” під знаком запитання, окремо від інших цитованих уривків, що мають значення “повозка”⁶⁸. Водночас цитату “*колесницы сребренны*” вміщено у статті “КОЛЕСЬНИЦА” в загальному переліку транспортних засобів⁶⁹. Стиль викладу з розривами і вставками загалом характерний для архієпископа Антонія та й саму оповідь про Ольжине блюдо розділяє коротка вставка про городок на Іспиганській стороні Царгорода. Тому немає суттєвих підстав сумніватися у тому, що колісниця Єлени і Костянтина – колісний візок.

Про вужче практичне застосування “*тельги / колесницы*” зі скарбниці храму святої Софії у Константинополі (парадна, поховальна, декоративна

⁶⁶ Своєрідний приклад зберігання ужиткової речі в якості реліквії знаходимо і в Біблії. Як предмет особливої гордості в аммонітському місті Равві зберігалася залізне ложе аморейського царя, Ога (Втор. 3:11): “Бо тільки Ог, цар башанський, позостав із решти рефаїв. Оце його ложе, ложе залізне: чи ж не воно в Раббі Аммонових синів, – дев’ять ліктів довжина його, і чотири лікті ширина його, на міру ліктем чоловіка”. Аммонітяни зуміли перемогти сильний народ, до якого належав Ог, і значні розміри його залізного ложа нагадували про небуденність цієї перемоги.

⁶⁷ Путешествие Новгородского архієпископа Антонія в Царьград / Предисловіе и примечания П. Савваїтова. – Санкт-Петербург, 1872. – С. 15–16; Книга Паломник. Сказание мест святых во Цареграде Антонія Архієпископа Новгородского в 1200 году / Под ред. Хр. М. Лопарева // Православный палестинский сборник. – Санкт-Петербург, 1899. – Т. 17, вып. 3. – С. 3, 43, 72.

⁶⁸ Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка. – Санкт-Петербург, 1895. – Т. 3. – Стб. 946.

⁶⁹ Там же. – Санкт-Петербург, 1899. – Т. 1. – Стб. 1249.

тощо) можна лише гадати. Важливо інше – зафіксоване в агіографічних текстах намагання продемонструвати співмірність духовного подвигу руської княгині зі звершеннями тезоіменитої константинопольської імператриці, виразно засвідчене паралеллю між віднайденням Чесного Хреста та діями Ольги з установаження хрестів “по всій Руській землі”, цілком могло виявитися і в літературній “вправі” зі створення “Ольжиної реліквії” за подобою срібної колісниці Єлени у скарбниці константинопольської Софії. Очевидно, що найкраще на роль такої реліквії надавалися сани – звичний для Русі транспортний засіб. Тим паче, що в тексті “Повісті временних літ” уже існував (див. вище) не зовсім зрозумілий пізнішому редакторові епізод про сани Ольги, залишені в насипі поховального кургану. Цей фрагмент достатньо було приєднати до уривка про похід Ольги до Новгороду в наступному абзаці, як сани “въ пѣськови / въ пѣсковѣ” природно для книжника північно-руського походження перетворювалися на сани “въ плѣськовѣ / во пѣсковѣ”.

Сьогодні важко бути певним щодо того, коли таке виправлення могло з’явитися. Немає сумніву, що Константинополь ввідвідували і до архієпископа Антонія, й інформація, що в Софії константинопольській зберігаються “блюдо велико злато, служебное, Ольги Руской” та “тельга сребряна Константина і Елены” могла бути відомою в освіченому середовищі і до нього. До того ж, як небезпідставно ствердив Хрисант Лопарєв: “Антоний не все видел сам и не везде был в Цареграде и его окрестностях, о чем он говорит; он во многом довольствовался рассказами вожака или путеvodителем. Многие в его книге принадлежат ему лично, но многое может быть простым пересказом какого нибудь не дошедшего до нас Διγῆσις⁷⁰”. Така писемна чи усна оповідь, викладена за прийнятою схемою, здатна була існувати і перед зламом XII–XIII ст., коли Антоній відвідав Константинополь. Відомості про “тельгу / колесницю” у скарбниці Софії константинопольської могли бути й у складі якогось житійного тексту, присвяченого святій імператриці. Тому й вставка в “Повісті временних літ” про Ольжині сани у Пскові, здатна була з’явитися і раніше. Нагадаємо хоча би про редагування “Повісті...”, що його, як вважають, ініціював Мстислав-Гарольд Володимирович – князь новгородський (1088–1117), білгородський (1117–1125) та великий князь київський (1125–†1132). Гарольд був одружений зі шведською принцесою Христиною, їх донька Ингеберг взяла шлюб із данським принцом Кнудом II, а інша – Малфіда – з норвезьким королем. На думку Бориса Рибаківа, остання редакція “Повісті...” здійснена в 1118 р. з ініціативи цього проскандинавськи налаштованого князя⁷¹.

Все ж, вставлення уривка про Ольжині сани до контексту оповіді про її мандрівку до Новгороду найлогічніше пов’язується з добою новгородського архієпископа Антонія та його просвітницькою діяльністю. Саме текст “Книги Паломник”, в якому разом з описом Ольжиного служебного блюда, що зберігалось у скарбниці Софії, фігурує й “тельга сребряна Константи-

⁷⁰ Книга Паломник. – С. СXXXII.

ния. Былины. Летописи. – Москва, 1963. –

⁷¹ Рыбаков Б. А. Древняя Русь: Сказа-

С. 298.

на і Єлєны”, давав прями підстави книжникам потракувати текст про сани як згадку про реліквію, що зберігалася у Пскові.

Тема вшанування Константина і Єлєни в Новгороді має давню історію. Так заснований за Володимира Ярославовича, внука святого Володимира Великого, місцевий Софійський собор був закладений 1045 р. у день пам’яті святих рівноапостольних Константина та Єлєни (21 травня за старим стилем), про що свідчить графіті, виявлене у сходовій клітці собору: “почали дѣлати на сѣтааго константина и елєни”. Того ж дня закладені також новгородська церква Благовіщення (1179) та церква Преображення в Русі (1198)⁷². Образи святих Константина та Єлєни стали також першими настінними зображеннями в новгородській Софії (рис. 7). При розчищенні фрески в 90-х роках XIX ст. над головою Єлєни виявлено напис “Олена”. У Новгороді існувала й церква святих Константина і Єлєни, заснована 1151 р.: “Въ льто 6659. ...Тъгда же създаша 2 церкви: святого Василия и святую Константина и матере его Елєны”⁷³. У 1126 р. архієпископ Антоній з посадником та новгородцями вибрали наступника новгородського архимандрита, настоятеля Юрієвого монастиря Савватія, який, передчуваючи смерть, назвав ім’я Гречина, попа церкви Константина та Єлєни: “Въ льто 6734. ... Въ то же льто прѣставися игуменъ святого Георгия Савватия, архимандритъ новгородьскыи, априля въ 16 день, въ великыи четвърток. Прѣже своего прѣставления Саватии съзва владыку Антония и посадника Иванка и всѣ новгородце, и запраша братѣ своеи и всѣхъ новгородьць: “изберете собѣ игумена”. Они же рекоша: “кого ты благословиши”. Онъ же рече: “въвьѣдете Гръцина, попа святую Константину и Елєны”⁷⁴.

Новгородська традиція вшанування святих рівноапостольних Константина та Єлєни спонукала Антонія до прискіпливого їх вивчення у Константинополі, а відтак – і пов’язування з іменем київської княгині Ольги як нової Єлєни. Саме цим можна пояснити демонстративний розрив

Рис. 8. Рівноапостольні Константин та Єлєна.
Фреска Мартирієвої паперті собору Святої Софії у Новгороді. Кінець XI – початок XII ст.

⁷² Мєдвѣнцева А. А. Древнерусские надписи новгородского Софийского собора XI–XIV века. – Москва, 1978. – С. 56–57.

⁷³ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – С. 28–29.

⁷⁴ Там же. – С. 64–65.

опису церковного начиння у скарбниці константинопольської Софії (разом із Ольжиним золотим блюдом) вставкою, у якій згадано *“тельга сребряна Константина і Елены”*. Отож, є всі підстави допускати, що редагування, яке перетворювало Ольжині сани *“въ пѣськови / въ песькови”* на сани *“въ плесъковѣ / во псковѣ”* – справа рук новгородських книжників, сучасників архієпископа Антонія.

Поширення цього виправлення у списках *“Повісті временних літ”* треба пов'язати з тривалою пастирською діяльністю Антонія не лише в Новгороді (1210–1218, 1226–1228, 1228–1229), а й Перемишлі (1219–1225), на кафедрі якого його виведено завдяки впливу Мстислава Удатного. Галицько-волинська географія діяльності Антонія розпочалася ще зі знайомства з князем Романом Мстиславовичем, у складі посольства якого він і відбув до Константинополя.

Отже, відповідаючи на поставлене в заголовку цієї публікації запитання, чи цитату 947 р., з *“Повісті временних літ”* про сани у Плескові треба вважати реальним прикладом своєрідної музеєфікації реліквії, пов'язаної з княгинею Ольгою, чи це літературна містифікація, в основі якої лежить втручання у первинний текст, потрібно віддати перевагу останньому твердженню. Все ж, навряд чи це редакторське виправлення можна з певністю назвати навмисним. Природно для середньовічного книжника практику звірвання описуваних подій з біблійними та агіографічними сюжетними лініями, а дій історичних персонажів – з логікою дій біблійних персонажів чи святих покровителів не можна вважати штучною та надуманою. Вона цілком вкладається у логіку літературного жанру, орієнтованого на ідеальні взірці та культурно-моральні цінності. Тому й туманна для книжника початку XIII ст. сентенція про сани, залишені в насипі поховального кургану (песькови, пѣськови), інтерпретована свідченням про зберігання саней у Пскові як реліквії святої рівноапостольної княгині Ольги. Моделлю для такого трактування літописного тексту стала відомість із *“Книги Паломник”* новгородського архієпископа Антонія про *“блюдо велико злато, служебное, Ольги Рускої”* та *“тельга сребряна Константина і Елены”* у скарбниці константинопольської Софії. Отож, є всі підстави вважати, що літописний фрагмент про *“сани”* княгині Ольги, що зберігалися у Пскові, не має нічого спільного з історичними реаліями, а є тільки одним зі штрихів новішого міфологізованого образу київської княгині.

Національний університет “Львівська політехніка”